

Zo mooi als het was...

moment voor een monument

De synagoge Zaandam

De synagoge in 1890. Foto: Gemeentearchief Zaanstad

MOMENT VOOR EEN MONUMENT

Het gebouw aan de Gedempte Gracht 40 in Zaandam heeft een roerige geschiedenis. Het is als synagoge gebouwd in 1865 en 75 jaar later onteigend door de nazi's. Al bijna twintig jaar leeft de wens het monumentale deel van de voormalige synagoge de vooroorlogse grandeur terug te geven. Dat heeft tot nu toe geresulteerd in de restauratie van de galerij en het prachtige plafond.

Van de vooroorlogse inventaris zijn enkele voorwerpen teruggevonden bij de NIG Noord-Holland Noord, de opvolger van de Zaanse Joodse gemeente. U vindt er foto's van in dit boekje.

In goede samenwerking met de huidige huurder, KPN, worden zij ook in de voormalige synagoge tentoongesteld om het verhaal van de Joodse gemeenschap van Zaandam voorgoed met deze plek te verbinden.

Nadat de gemeenteraad liet weten de synagoge in oude staat te willen herstellen is de Stichting Vrienden van de Zaanse Synagoge opgericht. Op de lange termijn is het de wens van de Stichting het pand weer in eigendom te krijgen.

Naast aandacht voor historische en architectonische waarden van het gebouw, moet het een bijzondere ontmoetingsplek voor iedereen worden.

Voor Zaankanters, maar ook voor bezoekers van de stad.

Namens Stichting Vrienden van de Zaanse Synagoge

Felix Beekman

Tora-rol

Tijdens de synagogediensten wordt er uit de Tora-rol gelezen. Tot op de dag van vandaag wordt de tekst nog steeds met een ganzenveer gevuld met inkt op de perkamenten Tora-rol geschreven.

Dit belangrijkste object in de synagoge wordt goed omhuld met mantel en zilveren versieringen.

Tora-schild

Zilveren versiering, hangend over de Tora-mantel over de houten stokken van de Tora.

Tora-mantel

De Tora-mantel hangt over de Tora.

Op de 1^e regel van deze Tora-mantel wordt een zin uit het Boek van de profeet Jesaja 51;11 geciteerd:

“Dan zullen de vrijgekochten van de Eeuwige terugkeren”

[In het midden de grote letter Hee en de Letter Hee is de eerste letter van de Eeuwige].

Op de 2^e regel staan de letters Koef Koef = K”K” = afkorting van Kehilla Kodesj = Heilige Gemeente Zaandam (van rechts naar links gelezen).

3^e regel 711 = joods jaartal 5711 (Getal duizend(en) meestal niet aangegeven).

Deze Tora-mantel dateert van 1951.

Tora-kroon

Zilveren versiering boven op de 2 houten stokken van de Tora.

Siertorens

Zilveren versiering, een siertoren bovenop ieder van de houten stokken van de Tora.

Chanoeikia

Deze kandelaar, Chanoeikia genoemd, wordt elke jaar op elk van de 8 avonden van het Chanoeekafeest aangestoken. De 1e avond één licht, elke avond een extra vlammetje.

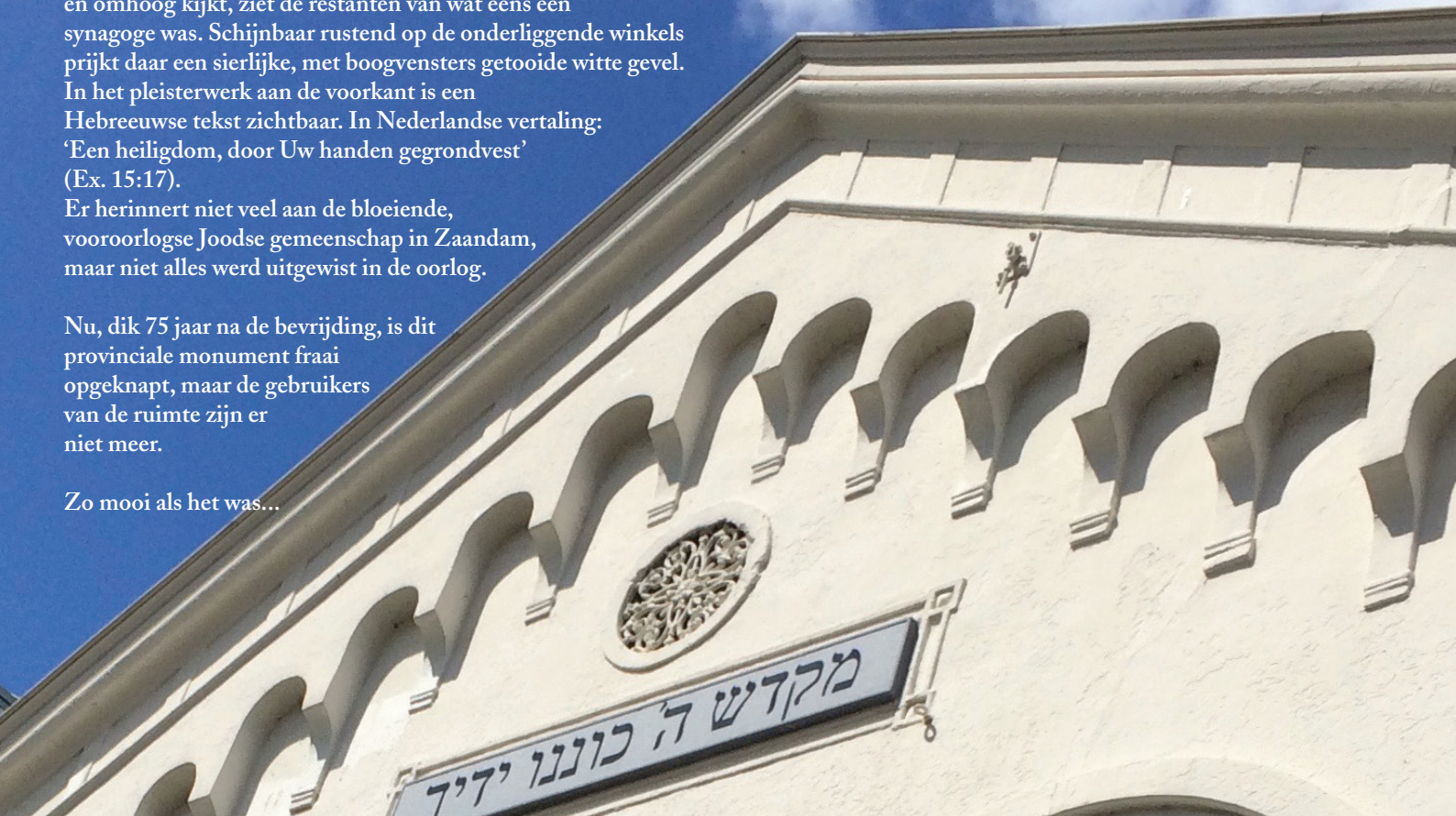
NIET ALLES WERD UITGEWIST

De wandelaar die ter hoogte van Gedempte Gracht 38-40 even stilstaat en omhoog kijkt, ziet de restanten van wat eens een synagoge was. Schijnbaar rustend op de onderliggende winkels prijkt daar een sierlijke, met boogvensters getooide witte gevel. In het pleisterwerk aan de voorkant is een Hebreeuwse tekst zichtbaar. In Nederlandse vertaling: 'Een heiligdom, door Uw handen gegrondvest' (Ex. 15:17).

Er herinnert niet veel aan de bloeiende, vooroorlogse Joodse gemeenschap in Zaandam, maar niet alles werd uitgewist in de oorlog.

Nu, dik 75 jaar na de bevrijding, is dit provinciale monument fraai opgeknapt, maar de gebruikers van de ruimte zijn er niet meer.

Zo mooi als het was...

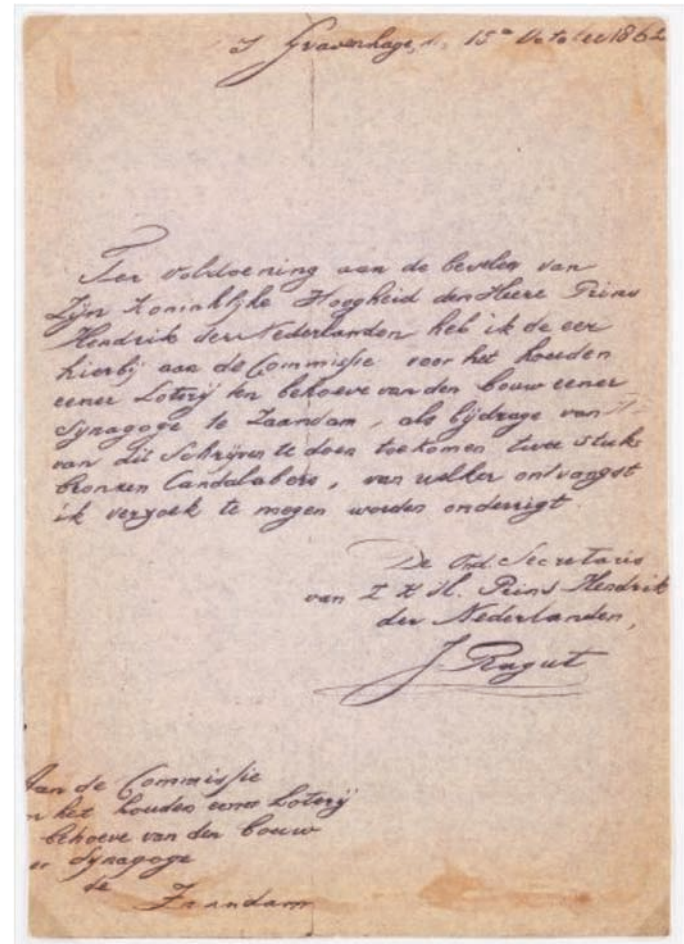
VAN HUURWONING TOT SJOEL

Vanaf 1774 zijn er Joodse namen terug te vinden in officiële bronnen. Veel van hen kwamen uit Amsterdam en vestigden zich in de Zaanstreek. In 1808 stonden er alleen al in West-Zaandam 94 Joodse gelovigen geregistreerd, veelal koopmansgezinnen, in 1849 waren het er 173. Een eeuw lang zou ongeveer 1% van de Zaanadamse bevolking Joods zijn.

In 1800 werd als eerste een huurwoning aan de Rozengracht als sjoel oftewel synagoge ingewijd. Zaandam werd zo het Joods religieus centrum van de streek. De behoefte aan een meer passend, eigen gebouw groeide echter. Op het Kuiperspad (de latere Gedempte Gracht) werd daarom een huis gekocht met de bedoeling dit 'tot een kerk in te rigten'. Dit bouwvallige pand hield het nog geen halve eeuw vol.

Een in 1863 voor dit doel ingestelde commissie zamelde geld in voor de nieuw te bouwen sjoel. Uiteindelijk kreeg men de benodigde 9000 gulden bij elkaar.

In februari 1865 werd het door stadsarchitect L.J. Immink ontworpen nieuwe gebedshuis ingewijd. Het gebouw bevatte classicistische vormen uit verschillende perioden en werd een van de weinige synagogen die in de negentiende eeuw buiten Amsterdam van de grond kwamen.

Brief aan Prins Hendrik met verzoek om loterij voor de bouw te mogen organiseren.

BLOEIPIERODE VAN 75 JAAR

Tot 1940 kende de Joodse gemeenschap in de Zaanstreek een bloeiend bestaan. In die 75 jaar werden hier duizenden huwelijken ingezegend. Daar kwamen veel stellen uit Amsterdam op af, want in Zaandam waren ze veel voordeliger uit.

Van de gazans (voorzangers) en godsdienstleraren die tussen 1865 en 1942 de dagelijkse zorg voor de synagoge op zich namen, was Izak de Haan de langst dienende en bekendste. Vanaf 1885 werkte hij 28 jaar in Zaandam als (in zijn eigen woorden) ‘onderwijzer, voorzanger, ritueel beestensnijder, substituut huwelijksinzenaer, secretaris van den kerkeraad, ziekenbezoeker, waker bij stervenden, bazuinblazer, kerkelijk besnijder, predikant en in allerlei zaken de vraagbaak van een ieder die een gratis advies verlangde’.

Twee van zijn kinderen verwierven landelijke bekendheid als auteur: Carry van Bruggen en Jacob Israël de Haan. In hun werk beschreven ze meermalen hun jeugd in Zaandam. Hoewel over het algemeen arm, floreerde de kleine Joodse gemeenschap. Het religieus-sociale leven speelde zich grotendeels af in en rond de synagoge.

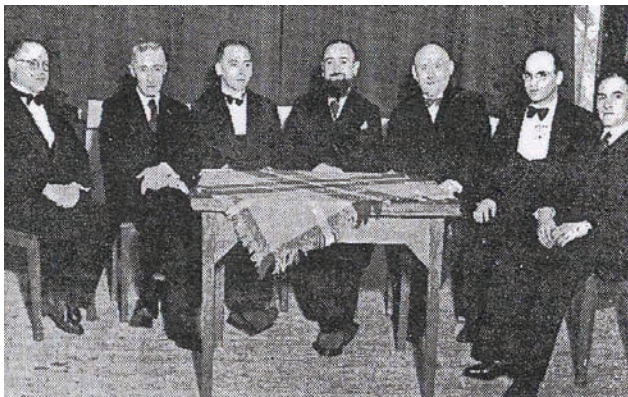

*Overmorgen, als het hier niet leeg en
schemerig, maar zonnig licht – door hoge
ramen, tussen groene gordijnen door! – en
voller dan welke andere dag van 't jaar
zal zijn – omdat er dan dingen
gebeuren, die nooit anders gebeuren:
het huppelen langs de banken met
de rollen in heel mooie wikkels
onder het zingen van de blijde,
heilige Simchas-Touro-wijs
en telkens als die twee
woorden komen wordt er
viermaal, op elke lettergreep
ééns, met de siertorens gerinkeld en
dat is juist alsof er vier handen vol zilveren
zaad door de sjoel worden heengeworpen en
moeder zegt het zelf óók: dat gaat een mens
door alles heen.*

*(Carry van Bruggen,
Het huisje aan de sloot)*

OP DOOD SPOOR

Op 21 januari 1940 werd het 75-jarig bestaan van het gebedshuis gevierd. Naast felicitaties klonken er bezorgde geluiden. In Duitsland was zeven jaar eerder Adolf Hitler aan de macht gekomen. Vanuit Duitsland en Oostenrijk vluchtten er veel Joodse burgers naar Nederland. Van hen belandden er tientallen in de Zaanstreek. Mede door hun aanwezigheid telde de regio eind 1941 het recordaantal van 324 – in nazitermen – ‘voljoodse’ inwoners.

Synagogebestuur 1940

Op dat moment was Nederland al anderhalf jaar bezet gebied. De anti-Joodse maatregelen werden steeds ingrijpender. De Joodse gemeenschap werd op een dood spoor gezet. Er kwam een registratieplicht en een reisverbod voor Joodse Zaankanters.

In januari 1942 kregen 284 Joodse Zaandammers het bevel om binnen drie dagen de stad te verlaten. Ze moesten al hun bezittingen achterlaten, uitgezonderd wat ze konden dragen.

Op 16 januari, daags voor vertrek, werden de Joodse gezinshoofden naar de synagoge geroepen om hun familieleden te laten registreren.

EEN BITTER EXPERIMENT

Zaandam was de eerste Nederlandse gemeente die in 1942 'Judenrein' werd gemaakt. De Duitsers gebruikten Zaandam om te zien of de Joodse gemeenschap zich zomaar liet deporteren. Dat experiment slaagde verbazingwekkend goed.

Wie had zich dan ook ooit kunnen voorstellen wat de opzet en het reisdoel zou zijn? Het lukte een minderheid om een schuilplaats te vinden en heelhuids door de oorlog te komen.

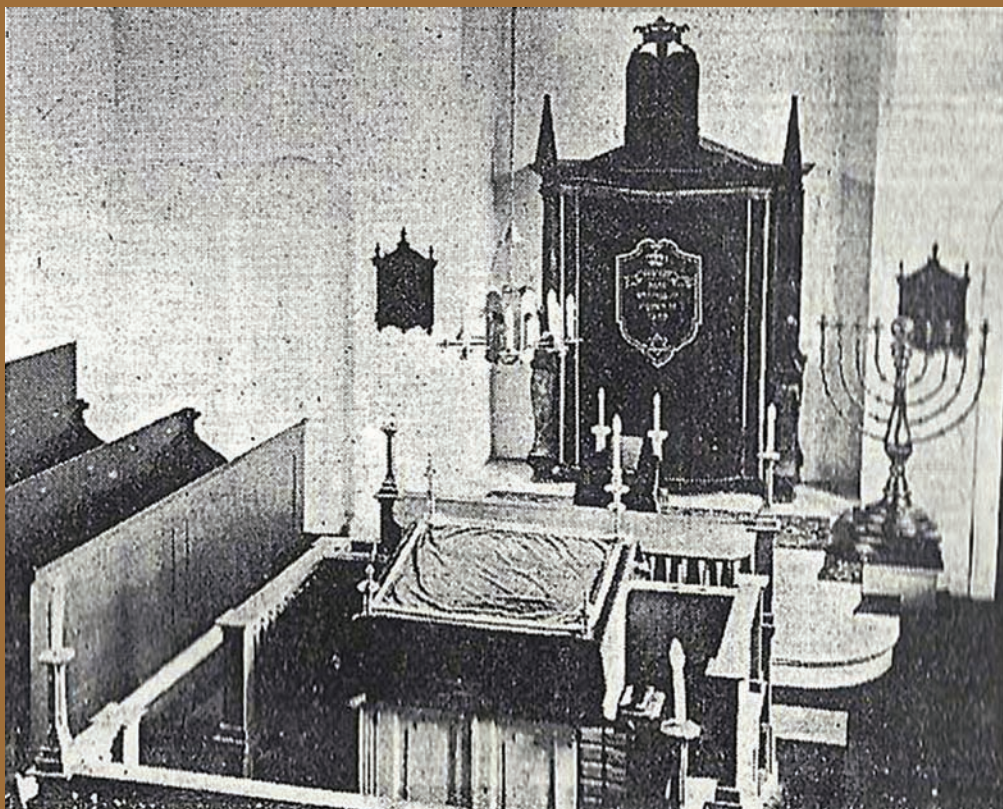
Abraham Drukker, de 'sjammes' (dienaar) van de synagoge, stuurde kort voor hij met zijn vrouw werd gedeporteerd een afscheidsbriefje naar vrienden. 'Dat wij mensen op leeftijd Zaandam wel weer te zien zullen krijgen, is een vraag die G[od] alleen weet.' Twee weken later stierf het echtpaar in de gaskamer van Sobibor. Zoals hen verging het ruim tweederde van de Joden in Nederland, 102.000 personen.

ONTMANTELING VAN DE SJOEL

De Zaandamse sjoel stond vanaf 1942 onbeheerd en was in feite onteigend door de nazistische autoriteiten. Er was sprake van een aankoop door de gemeente, maar die ging op het laatste moment niet door.

Eind 1943 bleek het interieur overigens ook verdwenen. Onder leiding van politiechef Willem Ragut was het pand de voorgaande zomer leeggehaald. Het was, wist een agent, 'naar het politiebureau te Zaandam gebracht, o.a. een grote, antieke kast, lamp, ijzeren kist en andere voorwerpen, waaronder schilderijtjes en een leeuwenkop'.

Het godshuis veranderde in een paardenstal. In de Hongerwinter verloor de synagoge zijn laatste restje waarde. Zaankanters braken het hout uit het gebouw om te stoken. Ook sneuvelden zo goed als alle ramen.

Interieur van de synagoge voor de oorlog. Foto: collectie E.A. Drukker

TERUG NAAR NIETS

Van de Joodse Zaankanters overleefden er 184 de oorlog niet. Hun namen zijn nog zichtbaar op struikelstenen, messing gedenkplaatjes die driekwart eeuw na de bevrijding voor hun toenmalige woningen zijn gelegd.

Zij die in 1945 terugkeerden van hun onderduikadres of het concentratiekamp troffen onder meer een verwoeste synagoge aan.

In juni 1946 kwamen de weinige resterende leden van de Nederlands-Israëlitische Gemeente (NIG) Zaandam voor het eerst sinds de bevrijding bij elkaar. Het nieuwe bestuur moest zonder financiële reserves en met een sterk geslonken aanhang proberen om een doorstart te maken. De sjoel was een ruïne en zelfs de geschiedenis bleek grotendeels gewist. Toen een Amsterdamse instelling in 1946 informeerde naar de synagogedocumentatie moest secretaris Jos Pais meedelen 'dat het niet mogelijk is u de gewenste inlichtingen te geven daar ons gehele archief door de Duitsers is vernietigd'.

EINDE JOODS GEBEDSHUIS

De Zaanse Nederlands-Israëlitische Gemeente had rond 1960 nog maar 28 leden over. Daardoor konden er slechts sporadisch religieuze diensten plaatsvinden. Geldgebrek deed de rest.

In 1974 verkocht de NIG de synagoge noodgedwongen voor een vriendenprijs. De nieuwe eigenaar liet het pand ingrijpend verbouwen. Alleen het middenstuk bleef intact. Het kreeg een plek op de provinciale monumentenlijst.

WAT U ZIET IN DE SYNAGOGGE

Op de schermen op de begane grond en boven op de galerij zijn nu beelden te zien van de synagoge in vroeger dagen en van enkele voorwerpen die daar destijds een belangrijke rol hadden.

*Dan bloeiden bloemen voor de Heilige Ark
Weeke geur welde tusschen bonte bogen
Van groen en bloemen. De oude Synagoge
Werd, als zon lichtte, een fabelachtig park*

(Jacob Israël de Haan, Het Wekenfeest)

De restauratie van de galerij van de voormalige synagoge werd mogelijk gemaakt door inspanningen van de Stichting Vrienden van de Zaanse Synagoge, de KPN en de gemeente Zaanstad.

Auteur: Erik Schaap (schaapschrijft.nl)

Redactie: Jeroen Landsman
(degeheimediens.nl)

Vormgeving: Monique Botschuijver
(degeheimediens.nl)

Eindverantwoordelijk: Felix Beekman
(Stichting Vrienden van de Zaanse Synagoge)

Fotografie voorwerpen: Erik van Gurp Fotografie

Meer publicaties over de Joodse gemeenschap in Zaandam:

J. Auwerda – De Joodse Gemeente in Zaandam
(*Westzaan, 1988*)

P. Ligtvoet – ‘Ik heb een heel tijdje niets van me laten horen’
(*Wormer, 2007*)

P. Heere – Artikelenreeks over de Zaanse-Joodse geschiedenis.
(*De Typhoon, 1990*)

Online:
JoodsMonumentZaanstreek.nl
Meitotmei.nl
Joodsmonument.nl

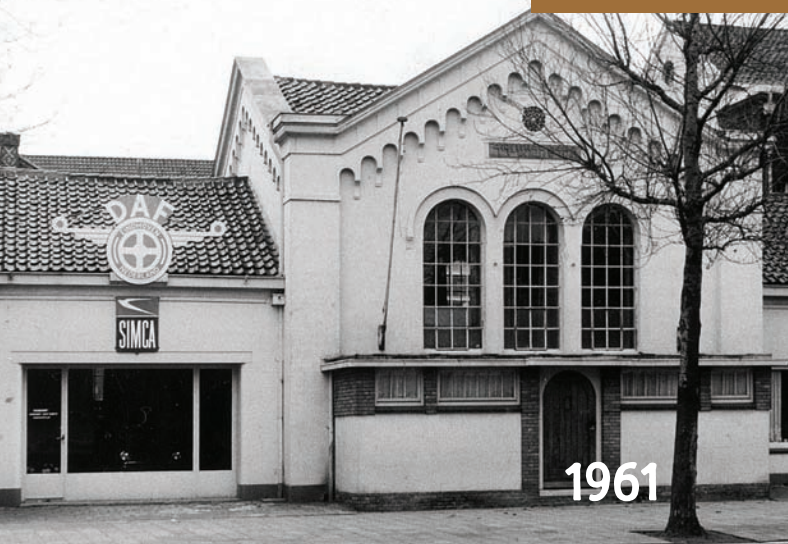

1890

1945

foto's uit het Gemeentearchief Zaanstad

1961

1983